

Neogotisch meubilair in de collectie van het Rijksmuseum

Sinds jaren heeft het Rijksmuseum de historische ontwikkeling in verschillende meubeltypen van de late gotiek af tot het empire kunnen tonen. Van de 19de eeuwse neostijlen waren echter nauwelijks voorbeelden in de verzameling aanwezig. In 1967 kon de meubelcollectie op een bijzonder gelukkige wijze worden uitgebreid met een voornamelijk uit het tweede en derde kwart van de vorige eeuw daterende groep meubelen, welke door H.M. de Koningin welwillend in bruikleen werden afgestaan. Tot dit belangwekkende bruikleen behoren een aantal neogotische meubelen, die tussen 1835 en 1850 zijn vervaardigd.

De neogotische beweging is in de achttiende eeuw in Engeland ontstaan onder invloed van de heersende romantische ideeën, die vooral in schilderkunst en literatuur tot uiting kwamen. Als voorbeelden zijn nog aan te wijzen enkele tuinhuisjes uit 1720 en later. De nieuwe beweging breidde zich uit tot de vormgeving van gehele landschapstuinen, met ruïnes, *cottages*, e.d. In de *neogothic taste* werden al spoedig hele landhuizen gebouwd of veranderd. Vooral de verbouwing van het landgoed Strawberry Hill door Horace Walpole (1717-1797) in 1750 heeft daartoe bijgedragen¹. Bij deze bouwwerken werden gotische versieringen op eigentijdse vormen toegepast. Dit was ook het geval bij de meubelontwerpen uit die tijd, zoals die van Thomas Chippendale (ca. 1718-1779). Pas veel later wordt de stijl consequenter met gebruikmaking van historische voorbeelden integraal toegepast. De negentiende eeuwse kerkbouw levert hiervan vele voorbeel-

den, waarnaast ook de *Houses of Parliament* (na 1835) door Charles Barry (1795-1860) en A.W.N. Pugin (1812-1852)² moeten worden genoemd. De 18de eeuwse vormen zijn, net als dat bij de *chinese taste* het geval is, in het algemeen veel charmanter dan de latere droge en academische bouwwerken uit de 19de eeuw.

De Engelse 'mode' vond, naast de nog incidentele toepassing van op traditionele gronden berustende slappe gotische elementen in kerkbouw, al vóór 1810 ingang op het Europese vasteland. De eerste aanwijsbare *neogothic folly* in Nederland is het slechts van een prent bekende kapelletje, dat ca. 1770 op het landgoed Beeckesteyn als tuinmanswoning werd gebouwd³. In 1802 publiceerde Van Laar een uitgave met een hele reeks van dergelijke tuinbouwsels⁴. Er bestaan nog diverse toneeldecors met neogotische interieurs, zoals het onlangs door het Toneelmuseum verworven, uit 1777 daterende schilderij van N. Muys (1740-1808)⁵. Vooral Koning Willem II liet, geïnspireerd door zijn studieverblijf te Oxford, na 1840 verscheidene bouwwerken in laatgotische Engelse stijl in Nederland verrijzen⁶.

Voor er sprake was van neogotische bouwkunst werden er al neogotische meubelen in Nederland vervaardigd. Omstreeks 1807 leverde de Haagse meubelmaker A. Eeltjes (1751-1836)⁷ 36 stoelen met gotische boogjes in de rug aan Lodewijk Napoleon voor diens eetzaal op het Loo⁸. Mogelijk heeft Eeltjes gebruik gemaakt van Franse tekeningen, door de opdrachtgever verstrekt; in elk geval hebben de stoelen een nauw verband met dergelijke gepubliceerde ontwerpen.⁹ De firma J. H. Schick te 's-Gravenhage leverde in en

Afb. 1. Troon van Koning Willem II, voor 1840. Rijksmuseum, Amsterdam (bruikleen van H.M. de Koningin).

na 1838 verschillende *gothiecke* meubelen aan Willem II¹⁰.

De meubels uit de 19de eeuw wijken, onder invloed van de opgekomen bourgeoisie, zowel qua materiaal en constructie, als qua vorm en gebruik aanzienlijk af van de historische voorbeelden. De gotische elementen worden hoofdzakelijk gebruikt als decoratie bij overigens aan de eigentijdse eisen van comfort aangepaste vormen. De romantische belangstelling voor de middeleeuwen bleef lang een *Spielerei* met gotische onderdelen en leidde pas in de eerste decennia van de 19de eeuw tot het verzamelen en gebruiken van originele voorwerpen. Zowel door dit verzamelen als door het meer wetenschappelijk gerichte onderzoek krijgen de meubelontwerpen steeds meer een oorspronkelijke gotische vorm, die vooral na 1860 tot uiting komt. Pugins ontwerpen behoren tot de vroegste voorbeelden hiervan.

Vaak naar Franse voorbeelden uit de *Restauration*¹¹ werden vele meubelen vervaardigd in eikehout, belijmd met een lichte fineer, zoals ahorn (vogel-sdoorn) of amboynawortelhout, waarop de decoratie in donker hout werd aangebracht. Een enkel meubel werd belijmd met donker palissanderhout, soms met wit hout ingelegd. Het meeste Nederlandse meubilair in gladde, ronde Biedermeier vormen, werd echter belijmd met mahoniehout. De aan de gotische bouwkunst ontleende versieringen speelden daarbij slechts een ondergeschikte rol, en werden veelal gecombineerd met stijlkenmerken uit renaissance en barok, zoals de robellijst, voluten en getorste kolommen.

DE TROONZETELS

Bij het bruikleen van H.M. de Koningin aan het Rijksmuseum behoren twee meer merkwaardige dan fraaie tronen (afb. 1). Een daarvan werd gebruikt bij de inhuldiging van Koning Willem II op 28 november 1840 in de Nieuwe Kerk te Amsterdam.

Het van vurenhout geconstrueerde meubel is geheel belijmd met palissander- en coromandelhout. De vier overhoeks geplaatste stijlen, met

driekwartronde pilasters op de hoeken, dragen Egyptisch aandoende kapitelen, waarop rozetten van acanthusblad zijn aangebracht. Tussen de poten bevinden zich vier ajour gezaagde ornamenten met gotische motieven, waaronder een rozet. De boogvormige rugregel is bekroond met een in massief palissander gesneden afneembaar ornament, dat ontleend is aan gevelbekroningen van gebouwen in de *style flamboyant*¹². Onder het oplopende gedeelte van de armlegger is een holle ruimte, welke aan weerszijden zichtbaar is gemaakt door ajour gezaagde rozetten.

Afb. 2. Binnenzijde van de rug van de troon van afb. 1.

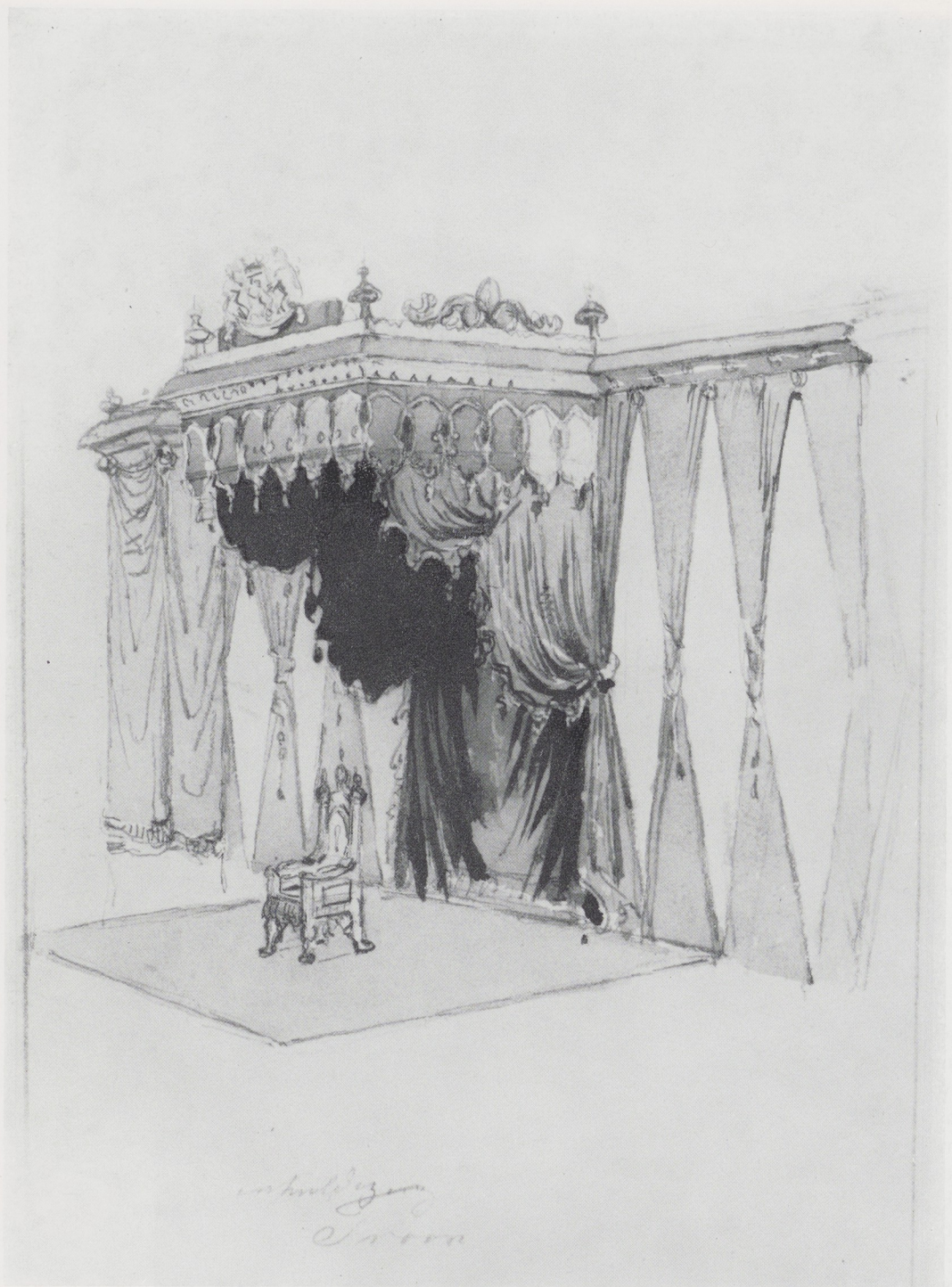

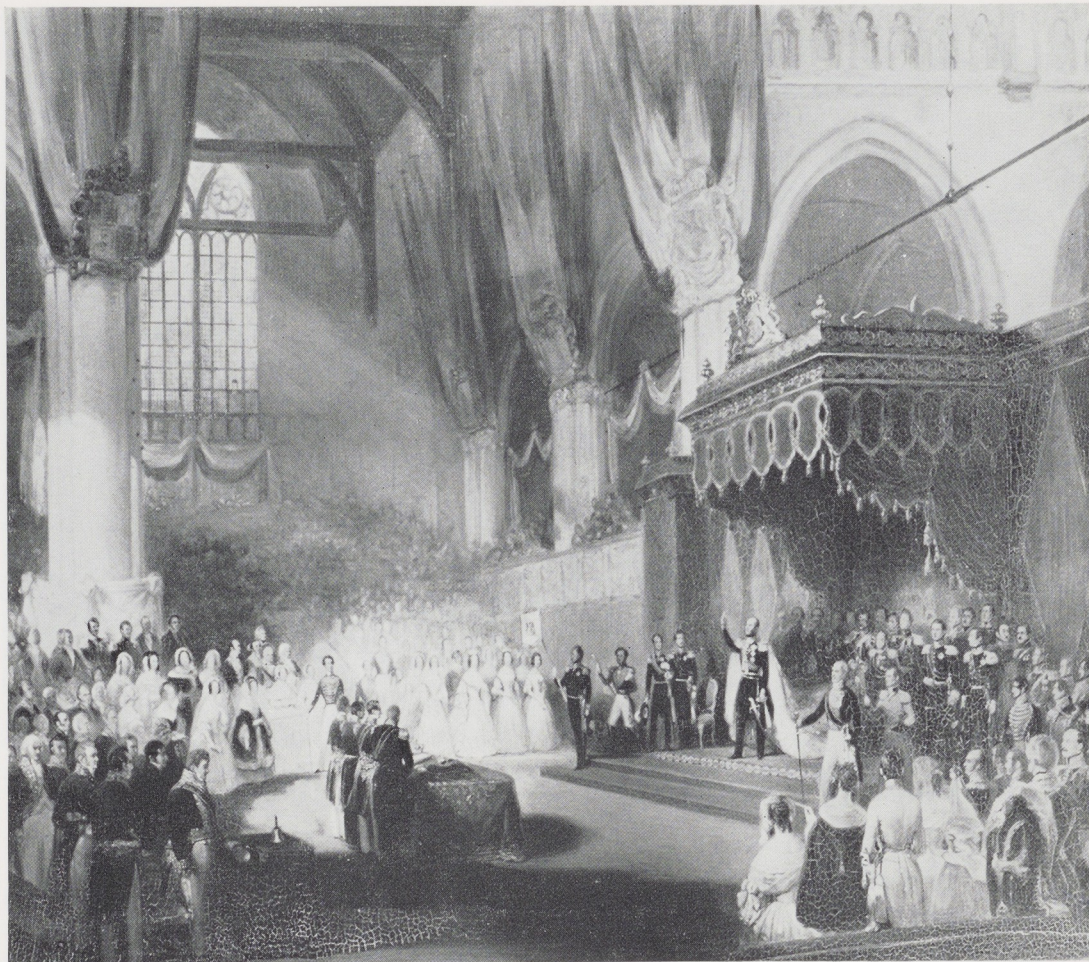
Afb. 3. N. de Keyser. Koningin Anna Paulowna, 1849. Verz. H.M. de Koningin, Paleis Soestdijk.

Afb. 4. J. A. Kruseman Jr. Koning Willem II, 1848. Raadhuis, 's-Gravenhage.

Afb. 5. Anoniem. De inhuldigingstroon in de Nieuwe Kerk te Amsterdam, 1840? Historisch Topografische Atlas, Gemeentelijke Archiefdienst, Amsterdam.

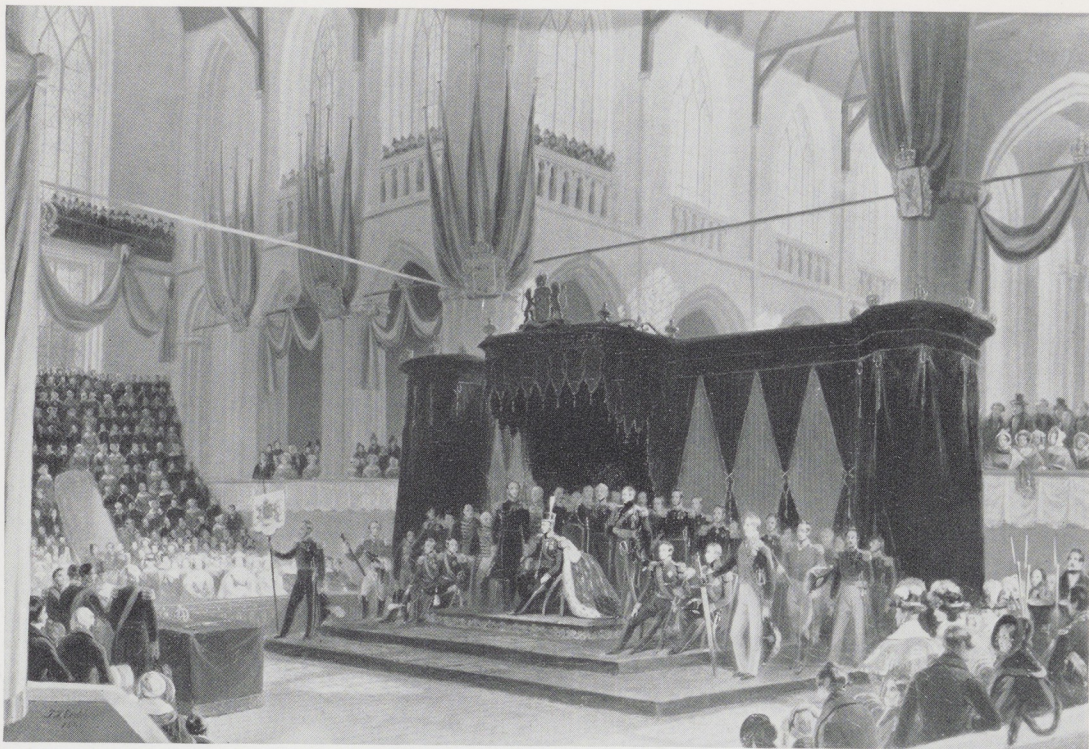

Afb. 6. N. Pieneman. Inhuldiging van Koning Willem II op 28 nov. 1840 in de Nieuwe Kerk te Amsterdam (Eedsaflegging). Verz. h.M. de Koningin. Foto Koninklijk Huisarchief.

Zitting, rug, armleggers en zijden van de koningszetel zijn nog voorzien van de originele bekleding van met gouddraad passement afgezet rood fluweel. Op de rug en de zitting is het met gouddraad geborduurde Rijkswapen geapliceerd. Zoals bij meer meubelen uit de Biedermeier tijd het geval is, is een grijs karton tussen rugraam en bekleding verwerkt om deze strak te houden. Op het karton is tijdens de restauratie de signatuur *H. A. Meyboom Bekleeder te Amsterdam den 30 Nov 1838* aangetroffen (afb. 2)¹³. Deze verborgen

plaats werd in die tijd wel vaker gebruikt voor het signeren door stoffeerdsters¹⁴.

Bij de recente restauratie van de tweede troonzetel is het later in de 19de eeuw aangebrachte rode geschoren velours, dat nog op vier elders bewaarde exemplaren¹⁵ aanwezig is, vervangen door rood fluweel. Onder meer op het statieportret van Koningin Anna Paulowna (afb. 3)¹⁶ door N. de Keyser (1813–1887) is goed te zien dat haar troon een in gouddraad gebordurd monogram AP droeg. Op dit portret is een zware, van de

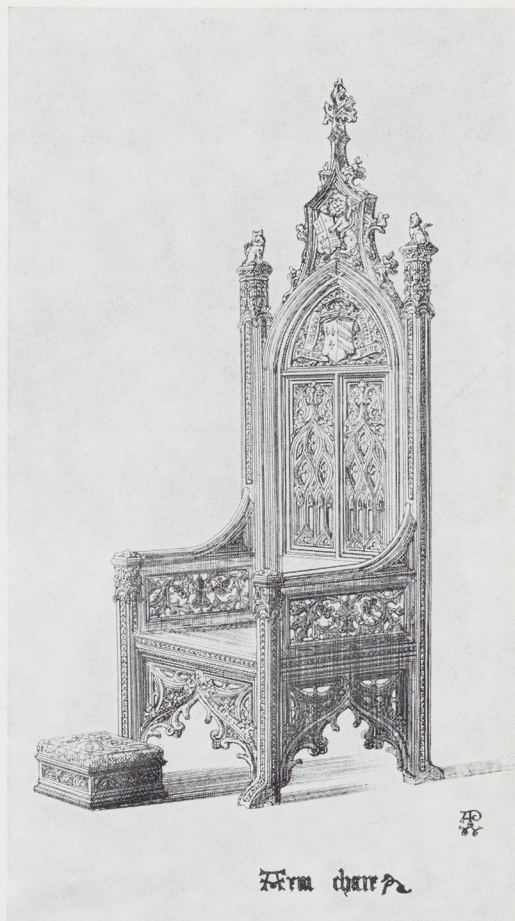
Afb. 7. J. J. Eeckhout. Inhuldiging van Koning Willem II op 28 nov. 1840 in de Nieuwe Kerk te Amsterdam. Verz. H.M. de Koningin, Paleis op de Dam, Amsterdam. Foto Koninklijk Huisarchief.

voorzijde van het kussen afhangende franje zichtbaar, terwijl op andere koningsportretten (afb. 4) een kwast, hangend naast een der voorstijlen te zien is. Dit laatste zou op een los zitkussen kunnen wijzen, hoewel op een schets (afb. 5)¹⁷ van de koningstroon in de Nieuwe Kerk weer franje is te onderscheiden. Over de inrichting van de Nieuwe Kerk bij de inhuldiging zijn wij goed ingelicht door de beschrijving van de tijdgenoot Wap¹⁸ en een viertal schilderijen door N. Pieneman (1809–1860) en J. J. Eeckhout (1793–1861)¹⁹ (afb. 6 en 7). Bij vergelijking met een aantal prenten in de Atlas van het Gemeente-archief van Amsterdam blijkt dat het vrij droge schilderij van Eeckhout de situatie historisch het meest nabij komt. Waar Eeckhout de aanwezigen op de gebeurtenissen laat wachten, legt Pieneman het moment zelf van de Eedsaflegging vast.

Door een travee aan het transept toe te voegen suggereert Pieneman meer ruimte in zijn werk. Eeckhout stapelt de aanwezigen op de tribune echter hoog op. De zetel is, op beide afbeeldingen duidelijk zichtbaar, geplaatst op een troon van drie treden onder een hemel van purper fluweel, met gouddraad versierd, de zijstukken langs het koorhek in wit en purper fluweel, *alles in den stijl der Renaissance* aldus Wap. Alle bekledingswerk werd met materiaal (laken, fluweel, linnen galon, franje, etc.) geleverd door J. Eggers, behanger te Amsterdam²⁰. Op diens rekening wordt de zetel niet vermeld. Behalve de naam van de stoffeerder kennen we echter ook de naam van de meubelmaker. In de beschrijving van Wap lezen we namelijk: *Op dezen Troon bevindt zich de Vorstelijke Zetel, een meesterwerk van Zijner Majesteits Hofleverancier, den Heer C. Breytspraak, te Amster-*

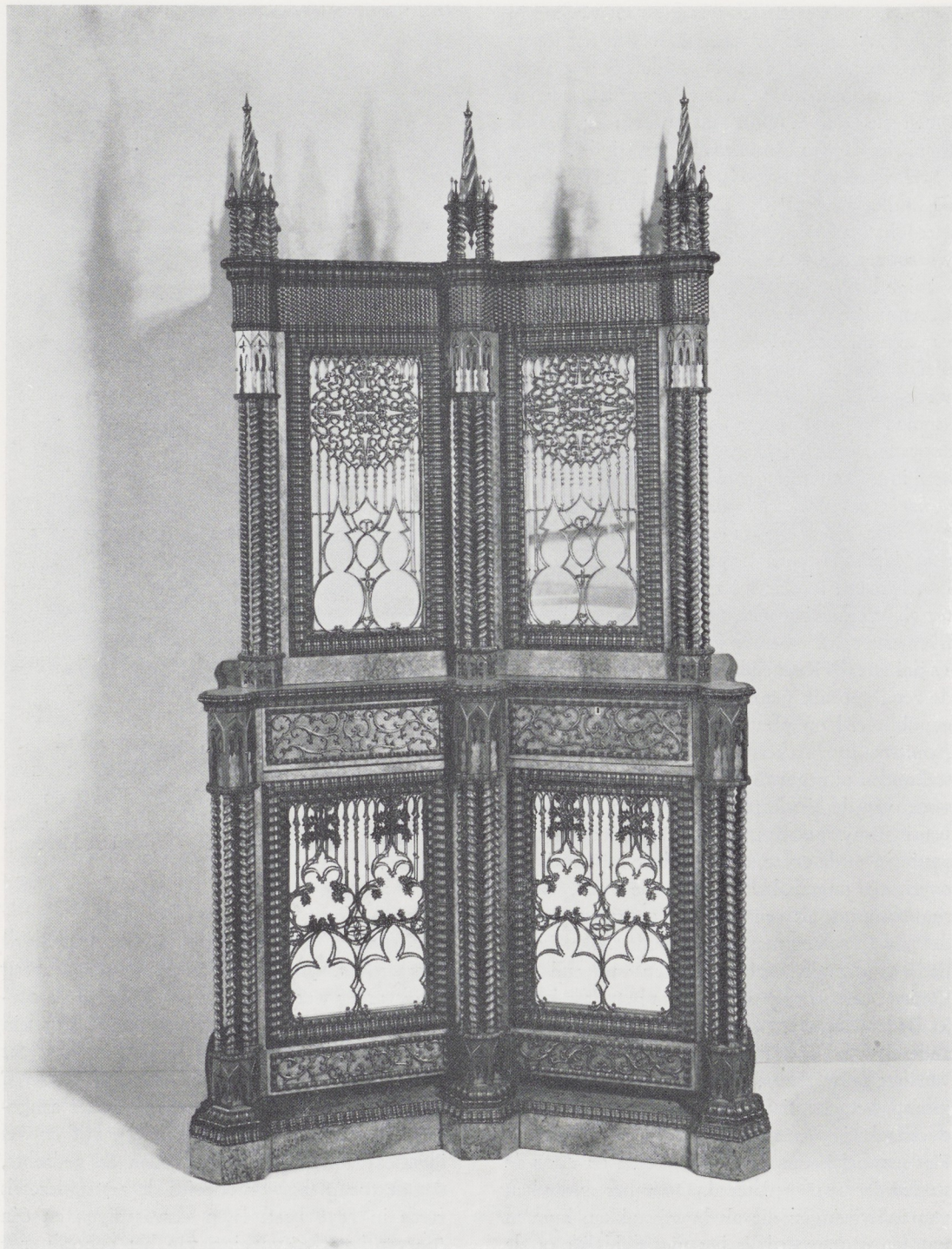
dam²¹. Deze Breytspraak was geen nieuweling in het vak; zijn vader, eveneens Carel geheten, leverde vele meubelen aan Koning Lodewijk Napoleon voor diens inrichting van het Amsterdamse paleis omstreeks 1808²². Ook zijn grootvader was als meubelmaker te Amsterdam gevestigd²³. Onze Carel werd op 8 juli 1796 gedoopt in de Hervormde Lutherse Kerk²⁴; hij trouwde op 19 juli 1821 met Johanna Henrietta Beth²⁵ en had zes kinderen, waaronder een zoon Willem Jan, die in 1855 als getuige bij het huwelijk van zijn broer Carel als kastenmaker werd vermeld²⁶. Hij zette het bedrijf van zijn in 1810 overleden vader voort. Zoals de meeste Nederlandse meubelmakers, zal hij zijn werk wel nooit hebben gesigneerd. Van zijn werk kunnen wij ons echter een voorstelling maken door de beschrijving van een van de vier door hem in 1825 tentoongestelde meubelen: *gebloemde mahonie paradetheetafel rustende op drie bronzen griffoenen, gedekt met een geel, wit ingelegd, marmeren blad*²⁷. In april 1853 vertrok Carel naar Doetinchem, alwaar hij zonder beroep verbleef tot zijn verhuizing naar Arnhem op 5 mei 1856. Eveneens zonder beroep stierf hij te Arnhem op 11 juli 1858²⁸. Kennelijk is er bij het ontstaan van de zetel gebruik gemaakt van Pugins ontwerp, gepubliceerd op plaat 8 in diens boekje *Gothic Furniture*, door Ackermann & Co op 1 april 1835 te Londen uitgegeven (afb. 8). Van de archaische vorm van de bisschopszetel is weinig overgebleven in Breytspraak's meubel. Mede door de toepassing van de grote, comfortabele kussens in de overigens ongemakkelijk zittende zetel, is de rugbekroning als een doelloos ornament tussen de veel te zware rugstijlen geplaatst. De Egyptisch aandoende kapitelen lijken ontleend aan Pugins *state chair* op plaat 19 van hetzelfde boekje. Deze vorm werd door Pugin in 1825 reeds op andere wijze gebruikt²⁹. De grove uitvoering van het snijwerk maakt het forse³⁰ meubel vrij plomp, hetgeen niet wordt opgevangen door de overhoeks geplaatste stijlen.

Het meubel is dus na 1835 ontstaan en door de stoffeerder 1838 gedateerd. Door het ontbreken van aanwijzingen die als bewijsstukken kunnen worden aangevoerd, is het niet duidelijk of de

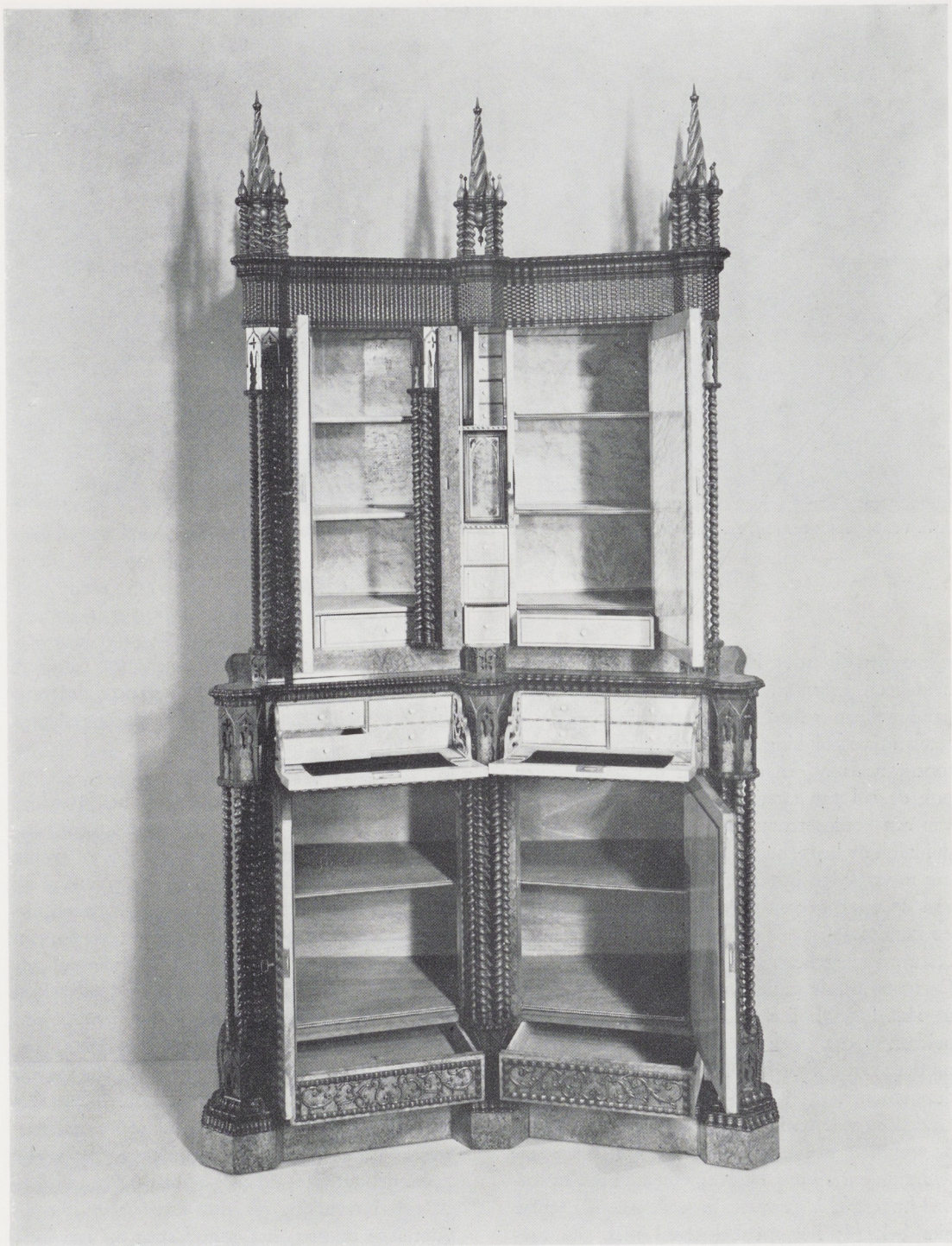

Afb. 8. A. W. N. Pugin. Leunstoel ('Arm chair'). Ets. Afbeelding uit *Gothic Furniture*, 1835. British Museum, Londen.

zetel speciaal voor de inhuldiging in 1840 werd vervaardigd, of dat hij onafhankelijk daarvan reeds eerder werd besteld. Wel blijkt uit de correspondentie tussen de adjudant en de kastelein van het Koninklijk Paleis te Amsterdam, dat Breytspraak in juni 1840 een bedrag te vorderen had, waarvan doel en grootte niet nader aangeduid worden³⁰. Het bestaan van nog vijf vrijwel identieke zetels¹⁵ geeft grond aan de gedachte, dat de toenmalige kroonprins de zes statiezetels reeds in 1838 heeft laten vervaardigen en één daarvan, met toevoeging van het geborduurde

Afb. 9. J. A. Hillebrand. Bonheur du jour, ca. 1840. Rijksmuseum, Amsterdam (bruikleen van H.M. de Koningin).

Afb. 10. J. A. Hillebrand. Bonheur du jour van afbeelding 9, geopend.

Afb. 11. Signatuur van J. A. Hillebrand in een lade van de bonheur du jour van afbeelding 9.

rijkswapen als troon bij de inhuldigingsplechtigheid heeft gebruikt. De kroonprins kan zelf de hand hebben gehad in de afwijkingen die de zetels in vergelijking met Pugins ontwerp vertonen, zoals hij later bij zijn bouwactiviteiten ook de rol van architect op zich nam⁶. Zoals van een koningstroon te verwachten valt, komt duidelijk de bedoeling naar voren om de gebruiker te verheffen boven zijn omgeving. De maat van de zetel, gecombineerd met de hoogte van de standplaats, geeft de positie van de hoogste bestuurder, rechter of van een kerkvorst aan. De troon op de statieportretten of staande in de troonzaal symboliseert de vorstelijke waardigheid en macht. Professor Lunsingh Scheurleer is op deze symboliek dieper ingegaan en vermeldde deze troon³².

Gezien de vele statieportretten uit later tijd waar de complete troon op voorkomt, lijkt het waarschijnlijk dat hij met baldakijn en al in een troonzaal opgesteld is geweest. In welk paleis is echter niet bekend; het meubel werd met alle toe-

behoren in augustus 1841 naar het paleis te 's-Gravenhage verzonden³³, de laatste decennia was het in het Amsterdamse paleis opgeslagen.

DE BONHEUR DU JOUR

Een ander belangrijk onderdeel van het bruikleen betreft een *bonheur du jour* (afb. 9). De term *bonheur du jour* kwam omstreeks 1760 in zwang voor een kleine schrijftafel met opzet, terwijl hij later in Nederland werd gebruikt voor pronk-kasten met spiegels. Van deze salonmeubelen zijn er vele in het tweede en derde kwart van de 19de eeuw in diverse stijlen vervaardigd, doch zelden zo rijk bewerkt als het onderhavige exemplaar. De open te klappen schrijflade wordt ook al aangetroffen in 18de eeuwse kabinetten. De *bonheur du jour* in het Rijksmuseum is geconstrueerd van eikenhout en grotendeels belijmd met amboynawortelfineer en ornamenten en lijsten van massief mahoniehout. Het meubel bestaat uit een onderen een bovenkast, elk met twee, van spiegels voorziene deuren; het geheel staat op een losse

plint. Vijf pinakels op de kap versterken de verticale werking van de drie stijlen met geslingerde pijlerbundels, welke zijn versierd met een ingelegde meeslingerende withouten band. Tegen de gotische traditie in hebben de vier van barok ajourwerk voorziene laden in de onderkast en de robbelijst van de kap een horizontaal effect. Vóór de met robbelijsten omrande spiegels zijn speelse gotische tracerwerken aangebracht, terwijl de zijden glad zijn gefineerd met amboynawortelhout en enkele robbelijsten. De middenstijl staat iets terug ten opzichte van de twee zijden, zodanig, dat de deuren eveneens naar binnen wijken. De voorzijden van de voor schrijfwerk ingerichte middenladen kunnen naar voren openklappen (afb. 10). De middenkolom van de bovenkast is als deur door middel van een in het hout verwerkte veer te openen en verbergt drie laatjes en twee spiegeldeurtjes, waarachter zich weer kleinere laatjes bevinden. Deze zijn evenals de rest van de bovenkast geheel belijmd met ahorn. De maten van het meubel zijn 223½ cm hoog, 125 cm breed en 56 cm diep.

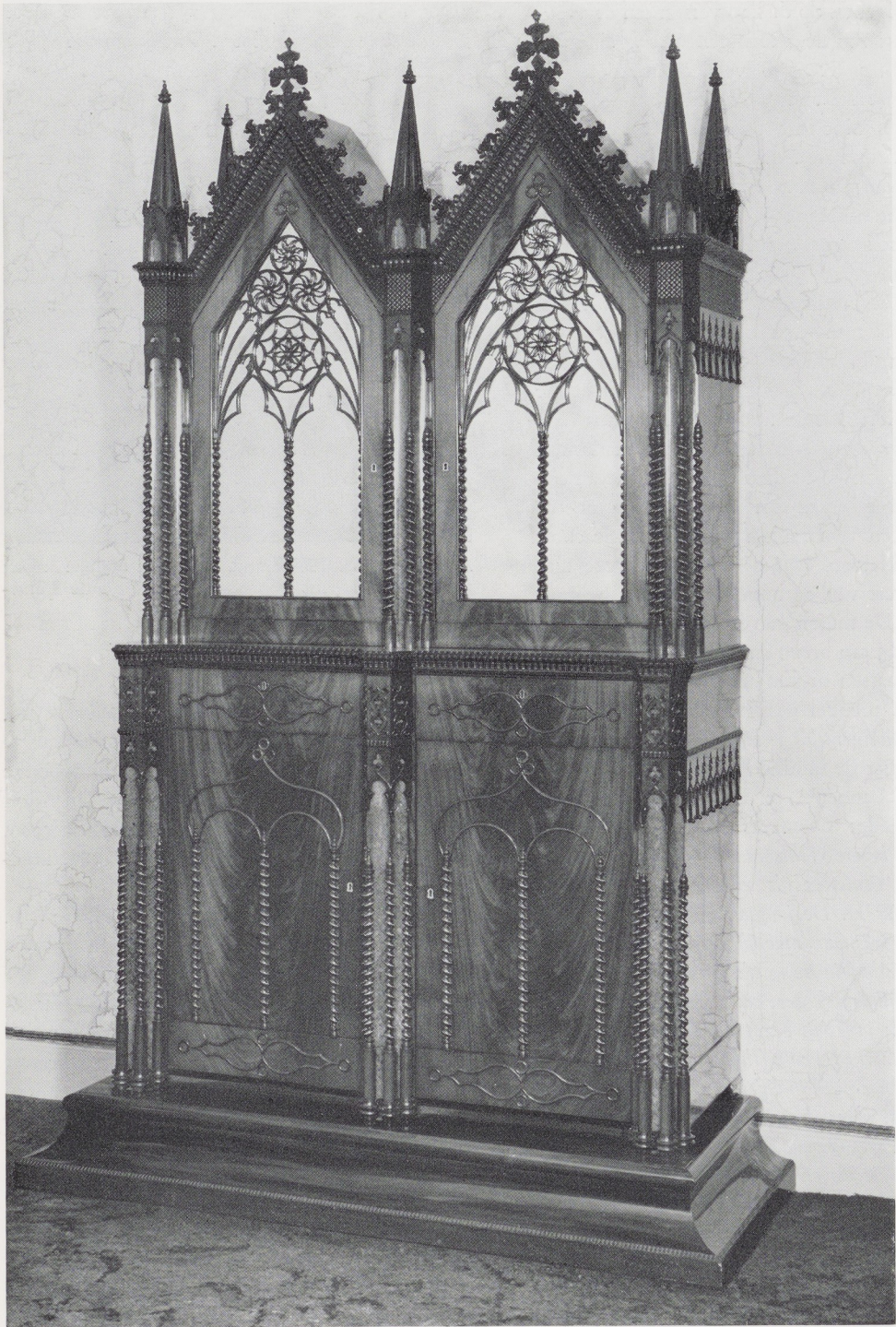
Op twee plaatsen op het achterschot en in twee laden is het meubel gesigeneerd in zwart J. A. Hillebrand Fabrikant bij de lange Pijp te Leeuwarden (afb. 11). Over de familie Hillebrand deelde jhr. M. J. van Lennep³⁴ te Leeuwarden mij het volgende mede: *Omstreeks 1808 vestigden zich alhier twee broers Hillebrand, geboren te Lotte, Tecklenburg, Pruisen, als zoons van de landman Johann Kaspar H. De jongste, geb. 1788, Gerhard Heinrich H., was aanvankelijk kast- en orgelmakersknecht, doch stierf in 1859 als kastelein. De oudste, Jan Adolf Hillebrand, geb. ca. 1786, ging het nogal voor de wind: in 1843 bezat hij de gunstig gelegen panden Vleesmarkt F3 en 4 (thans Nieuwstad 103 en 101, bij de Lange pijp) in eigendom – in 1830 woonde hij daar reeds, maar ik kan niet nagaan of hij toen huurder dan wel eigenaar was. Hij werd steeds fabrikant in spiegels en meubelen genoemd en overleed 6 april 1846. De weduwe zette de affaire voort met steun van haar zoon Jan Adolf Hillebrand (II), geb. Leeuwarden 12 nov. 1818. Deze heet later steeds fabrikant in meubels en spiegels en oefent dat bedrijf uit in de meergenoemde panden, tenslotte met*

Afb. 12. J. A. Hillebrand. Buffetje, tweede kwart 19de eeuw. Dienst voor 's-Rijks Verspreide Kunstvoorwerpen, 's-Gravenhage.

behulp van zijn zoon Jan Adolf Hillebrand (III), geb. Leeuwarden 9 sept. 1855. Het gezin vertrok 30 juli 1883 naar Scheveningen. Het gezin woonde daar in het pand Wassenaarsestraat 182. Jan Adolf II, gehuwd met Catharina Peters uit Antwerpen, stond tot zijn dood, op 14 oktober 1887, ingeschreven als Antiquaar³⁵.

Een eenvoudig, doch goedgemaakt buffetje (afb. 12)³⁶ van omstreeks 1825 doet ons Jan Adolf I reeds kennen als een degelijke meubelmaker, die later 'hogerop' wilde. In 1837 richtte hij namelijk een verzoekschrift tot Zijne Majesteit om de titel Hofleverancier te mogen voeren. Burgemeester en wethouders van Leeuwarden deelden 17 juni 1837 op het verzoek om advies mee *dat adressant een goed burger is en bekend staat als een zeer ijverig man in zijn vak, dat hij goed werk kan leveren, maar dat er evenwel meer anderen te Leeuwarden zijn, die zulks ook kunnen doen en in dat opzigt met hem gelijk staan, zoodat niet gezegd kan worden, dat hij bijzonder uitmunt en daardoor de verlangde onderscheiding zoude verdienen³⁴.* Het praedicaat Hof-

Afb. 13. J. A. Hillebrand (toegeschreven). Bonheur du jour, ca. 1840. Centraal Museum, Utrecht.

Afb. 14. Anoniem. J. A. Hillebrand Jr., ca. 1840. Museum Prinsessehof, Leeuwarden. Foto Frans Popken, Leeuwarden.

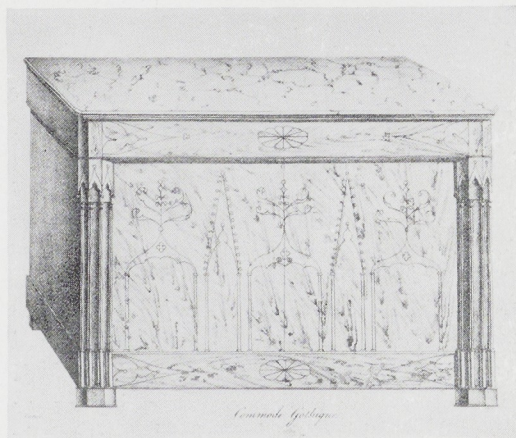
leverancier werd verleend bij K.B. van 7 juli 1837³⁷. Mogelijk heeft Hillebrand het kastje aan de koning of de kroonprins aangeboden ter ondersteuning van zijn verzoek, dan wel heeft de koning het gekocht. Hoe het meubel in het bezit van de koninklijke familie is gekomen is even onbekend als waar het gestaan heeft, voordat het als 'ouderwets' op een zolder van Het Loo terecht is gekomen³⁸. Het is niet te identificeren met een van de *gothiecke* meubelen waarvan vele summiere beschrijvingen in de inventarissen van de verblijven van Koningin Anna Paulowna in het Koninklijk Huisarchief te vinden zijn, noch draagt het meubel zelf enig inventarisenmerk. Bij vergelijking van de bonheur met soortgelijke Nederlandse kasten blijkt de sedert een dertigtal jaren in het Centraal Museum te Utrecht bewaarde bonheur (afb. 13)³⁹ in stijl en uitvoering sterk verwant te zijn. De driedelige opbouw, de pinakels, de met without ingelegde getorste kolommen, en andere kenmerken stemmen overeen. Hoewel de signatuur ontbreekt⁴⁰ kan het meubel aan het atelier Hillebrand worden toegeschreven, daar het gedeeltelijk staat afgebeeld op een portret van Jan Adolf II. Dit portret (afb. 14)⁴¹ werd in 1970 aan het museum Het Prinsessehof te Leeuwarden geschonken. Het vrij zwak geschilderde werk is ongesigneerd en zou volgens de schenker door een schilderes zijn vervaardigd. De als omstreeks twintigjarige voorgestelde persoon staat naast een tafel met tekeningen en een modellen(?)boek. Rechts op de achtergrond is een groot deel van de zich te Utrecht bevindende kast zichtbaar, waarmede duidelijk een betrekking met de voorgestelde persoon wordt gesuggereerd. Op een portret van een jong meubelmaker zal stellig zijn meesterproef worden afgebeeld, hetgeen in overeenstemming is met de aan het Utrechtse exemplaar verbonden traditionele opvatting. Het ontbreken van een signatuur en de wijze van uitvoering, zowel als de verhoudingen van het meubel wijzen op een minder ervaren maker als van de gesigneerde bonheur. Ik schrijf het auteurschap van het meubel in Amsterdam aan de vader (Jan Adolf I) toe en zou het, zonder het te kunnen bewijzen, in verband

willen brengen met diens bovenaangehaalde request. Qua datering zou dit niet in tegenspraak zijn met de stijl en de wijze van maken, die men omstreeks 1840 bezigde. De zoon zou dan op een iets minder gelukkige wijze in het Utrechtse meubel naast eigen inventie voorbeelden van zijn vader hebben nagevolgd.

De op het portret afgebeelde tekeningen, waarvan de voorstellingen helaas niet goed zichtbaar zijn, en het modellen(?)boek wijzen op het veelvuldig voorkomende gebruik van meestal gedrukte ontwerpen. Van de omstreeks 1835/1836 in Frankrijk verschenen prentwerken met meubelontwerpen zal Hillebrand Carons *Manuel de l'ébéniste* (afb. 15)⁴² gekend hebben. Hierin komen vier meubelen voor met soortgelijke, door een baldakijn bekroonde gladde pijlerbundels, die in stijlen werden toegepast. Caron tekende op andere bladen getorste stijlen, welke toepassing in die jaren weer in de mode kwam. De term *kolommen à torse*⁴³ wijst naar de Franse oorsprong van het modeverschijnsel, evenals het verwerken van licht amboynahout en de versiering in reliëf op de Utrechtse onderkast.

Baldakijnen met torswerk aan de stijlen zijn bij diverse andere Nederlandse meubelen toegepast⁴⁴,

Afb. 15. J. J. C. Caron. Ontwerp voor een *Commode Gothique*. Afbeelding uit *Manuel de l'ébéniste*, Parijs 1836. Bibliothèque Nationale, Cabinet des Estampes, Parijs.

Afb. 16. Atelier J. A. Hillebrand (toegeschreven). Vitrinekastje, ca. 1842? Détail van een interieurfoto in het bezit van Jhr. C. van Eysinga, St. Nicolaasga.

Afb. 17. Gebroeders Horrix. Twee stoelen (het borduurwerk werd misschien vervaardigd door Koningin Anna Paulowna), ca. 1845. Rijksmuseum, Amsterdam (bruikleen van H.M. de Koningin). R. 497-1

terwijl Carons voorbeeld mogelijk slechts éénmaal en wellicht door hemzelf in Frankrijk werd uitgevoerd⁴⁵.

De Hillebrands hebben overigens bij de toepassing van elders gevonden gotische vormen, een grote inventiviteit aan de dag gelegd naast een hoge kwaliteit van uitvoering. Het Rijksmuseum heeft het voorrecht dit stellig fraaiste Nederlandse neogotische meubel te kunnen tonen in aansluiting op de reeks kunstkasten en pronkmeubelen uit de voorgaande eeuwen.

De familie van Eysinga bezat vroeger een neogotische vitrine, waarvan we ons een voorstelling kunnen maken door een interieurfoto van het huis van de familie aan de Nieuwstad (thans no 108) te Leeuwarden (afb. 16)⁴⁶. Waarschijnlijk heeft Jhr. Frans Johan van Eysinga

(1818–1901) omstreeks het jaar van zijn huwelijk (1842) de vitrine te Leeuwarden gekocht. Na zijn dood, in 1901, bleven zijn dochters wonen in het huis met de inboedel. Na het overlijden van Jkvr. Anna Augusta van Eysinga is het kastje verkocht, zonder de booggalerij, welke inmiddels was verdwenen.

In de jaren '40 der vorige eeuw zijn in Nederland meer van dergelijke vitrines met gedraaide kolommen gemaakt. Meestal was de achterwand voorzien van spiegels. De Eysingavitrine was fijner van maaksel, dan de meeste exemplaren, die ik ken. Vooral het tracerwerk van de deuren komt enigszins overeen met de beide bonheurs. Zelden zijn neogotische kasten voorzien van 3 vooruitspringende delen aan de kap, zoals bij de vitrine en de bonheurs het geval is. Het lijkt mij

Afb. 18. Gebroeders Horrix. Bank (het borduurwerk werd misschien vervaardigd door Koningin Anna Paulowna), ca. 1845. Dienst voor 's-Rijks Verspreide Kunstvoorwerpen, 's-Gravenhage (bruikleen van H.M. de Koningin).

aannemelijk, dat de vitrine omstreeks 1842 in het atelier van Hillebrand is ontstaan.

HET AMEUBLEMENT

Het bruikleen bevat eveneens twee stoelen, behorende tot een ameublement bestaande uit een driezitsbank, twee fauteuils en vier stoelen (afb. 17). Blijkens de inventaris van het Paleis Soestdijk uit 1852 heeft het geheel een plaats gehad in de gotische kamer⁴⁷. Deze kamer is in de 19de eeuw gefotografeerd⁴⁸ in de toestand zoals die in de tijd van Koningin Anna Paulowna geweest moet zijn. Op deze foto zijn enkele van de hier bedoelde meubelen duidelijk te herkennen. Behalve de twee stoelen die aan de collectie van het Rijksmuseum zijn toegevoegd, wordt het ameublement thans als bruikleen bij de Dienst

voor 's Rijks Verspreide Kunstvoorwerpen te 's-Gravenhage beheerd (afb. 18 en 19).

De meubelen zijn in massief palissanderhout uitgevoerd, met gedraaide stijlen die geïnspireerd zijn door renaissance voorbeelden. Op de rugleuning is een tracering met visblazen en vierpassen aangebracht; onder de zitregels bevindt zich een opengewerkt ornament van halve vierpassen. De losse rugramen en de zittingen zijn bekleed met borduurwerk van kruissteken op stramen, landelijke scènes voorstellende. In de bekleding van de zitting van de bank zijn mogelijk voorstellingen uit twee sprookjes verwerkt, en, evenals op de twee fauteuils, romantische 'middeleeuwse' interieurs met figuren in de *style troubadour*. Tot op heden heb ik de voorbeelden hiervoor niet kunnen vinden⁴⁹, al lijkt het niet uit-

Afb. 19. Gebroeders Horrix. Armstoel (het borduurwerk werd misschien vervaardigd door Koningin Anna Paulowna), ca. 1845. Dienst voor 's-Rijks Verspreide Kunstvoorwerpen, 's-Gravenhage. (Bruikleen van H.M. de Koningin).

gesloten dat deze berusten op borduurontwerpen die te Berlijn in grote getale werden vervaardigd⁵⁰. Dit type borduurwerk is in de jaren '40 van de vorige eeuw veel vervaardigd voor kamer- en vuurschermen, zowel als voor 'schilderijtjes'⁵¹. Het is bekend, dat Koningin Anna Paulowna de borduurkunst beoefende. De veronderstelling dat zij het borduurwerk persoonlijk uitgevoerd zou hebben, kan derhalve wel juist zijn⁵². Mogelijk zijn van haar hand eveneens de in kruissteek uitgevoerde bekledingen van een neo-Louis xv ameublement, afkomstig uit haar salon op Soestdijk⁵³, wat thans, als bruikleen, in het Goltziusmuseum te Venlo te zien is. Alle delen van het palissander ameublement zijn

op een regel gesigneerd *HORRIX* in schuin staande kapitalen. Deze naam hoort aan een bekend geslacht van Haagse meubelmakers⁵⁴. In ons geval slaat de signatuur op de gebroeders Matthieu en Willem, die op 17 juni 1850 de eerste steen legden voor hun grote fabriek. Deze fabriek mocht vanaf 1851 de naam Anna Paulowna dragen⁵⁵, terwijl de firma reeds in 1842 het wapen van de Koningin mocht voeren. De vader Pieter Paul was zijn zoons reeds voorgedaan met leveringen aan het hof en aan Koning Lodewijk Napoleon⁵⁶.

Na zich in Parijs verder in het vak bekwaamd te hebben, richtten Hendrikus Mattheus en Wilhelmus Josephus⁵⁷ op 19 april 1842 de firma Gebroeders Horrix op, welke zich eerst na 1850 enorm uitbreidde en in 1862 tweehonderd werklieden in dienst had.

Het stempel op onze meubelen stamt van vóór 1850; voor de nieuwe fabriek werd het meer bekende merk *gebrs Horrix 's-Hage* in een afgeschuinde rechthoek gebruikt. De stijl van de meubelen rechtvaardigt een datering omstreeks 1845, in aanmerking genomen ook de tijd die voor het in 1852 gereed zijnde borduurwerk benodigd zal zijn geweest. Helaas kan ook hier, door het ontbreken van een rekening, een volkomen juiste datering van deze late, doch mooie voorbeelden van de *style troubadour* niet worden vastgesteld.

DE CHAUFFEUSES

De twee identieke, in zwart gepolitoerd mahoniehout uitgevoerde stoeltjes (afb. 20), zijn ongeveer tegelijkertijd ontstaan als het hiervoor besproken ameublement. Duidelijker dan bij de daartoe behorende stoelen tot uiting komt, is het rugraam los verbonden met de stijlen, een vorm die in de tweede helft van de 17de eeuw vooral in Engeland onder de Stuarts werd toegepast. Beide meubeltypen zijn in hoofdvorm meer 17de eeuws dan gotisch te noemen. De onderbroken gestorste achterstijlen, waartussen een vrijhangend rechthoekig achterschild, zijn bekroond door een 'kruisbloem' in de *style flamboyant*. De bovenregel in ezelsrugboogvorm draagt een dergelijke

Afb. 20. Anoniem Frans (?). Stoeltje, z.g. *Chauffeuse*, ca. 1845-1850. Rijksmuseum, Amsterdam (bruikleen van H.M. de Koningin). R-5031-1

kruisbloem. De voorstijlen en het kruis zijn van hetzelfde draaiwerk voorzien als de achterstijlen, terwijl aan de voorregel boogjes met vier druipers hangen. De zitting en het rugraam zijn bekleed met zilverbrokaat, waarschijnlijk afkomstig van gordijnen uit omstreeks 1860⁵⁸.

De stoeltjes zouden, gezien de lage zithoogte⁵⁹, gemaakt kunnen zijn om als breistoeltjes dienst te doen. In Frankrijk heet dit lage type *chauffeuse*. Het model is zeker van Franse oorsprong; een zeer verwant exemplaar bevond zich in 1948 in een Franse verzameling⁶⁰. Hoewel de wat zware vormen aan uitvoering in Nederland doen denken, ligt het voor de hand dat de stoelen in Frankrijk gemaakt zouden zijn, temeer daar het

model niet op ontwerpprenten schijnt voor te komen. De boogjes met parels aan de voorregel komen wel aan Nederlandse stoelen voor, doch steunen op Franse voorbeelden⁶¹.

De twee stoeltjes zijn afkomstig uit het Amsterdamse paleis, evenals een zeer verwant meubel met dezelfde bekroning doch met anders getorste stijlen, terwijl een aan onze stoeltjes identiek exemplaar werd bewaard op Het Loo⁶².

Met deze meubelen heeft het Rijksmuseum zowel een aantal goede neogothische voorbeelden als een aantal werken van drie bekende Nederlandse meubelmakers in bruikleen verworven. Naast enkele beschrijvingen van meubels op tentoonstellingen, resten ons helaas veel minder gesigeneerde of anderszins gedocumenteerde meubelen dan in Frankrijk het geval is⁶³. Een diepgaande studie zal nog meer met betrekking tot meubelen in deze neo- of namaakstijlen aan het licht kunnen brengen⁶⁴.

Noten

¹ Kenneth Clark, *The Gothic Revival*, 1928 (Pelican editie 1962).

² Door middel van lezingen en publicaties van zijn tekeningen trachtte A. W. N. Pugin de gotische bouwstijl meer ingang te doen vinden. Zie o.a. Robert Furneaux Jordan, *Victorian Architecture*, 1966, p. 77 e.v.

³ Afgebeeld op de gegraveerde plattegrond van Beekesteyn door J. G. Michael [1772]. De niet gedateerde kaart werd geadverteerd in de *Haarlemmer Courant* van 23-4-1772 (vriendelijke mededeling van Mej. C. M. Cremers). De plattegrond is afgebeeld in: Heemschut 48 (1971), blz. 36.

⁴ G. van Laar, *Magazijn van Tuin-sieraaden*, Amsterdam, Johannes Allart, 1802.

⁵ *Veiling Amsterdam (Mak van Waay)*, 29 sept. 1970, nr. 414, met afb.: 'De veroordeling van Maria Stuart'.

⁶ A. J. Ubels, *Een koninklijk architect*, Jaarboek Die Haghe, 1966, p. 42 e.v.; H. W. M. van der Wijck, *Koning Willem II als bouwheer*, *Opus Musivum*, een bundel studies aangeboden aan Professor doctor M. D. Ozinga, Assen, 1964, p. 416 e.v.

⁷ De redelijk bemiddelde Albertus Eeltjes leverde veel meubelen aan Koning Lodewijk Napoleon voor diens paleizen. Zie W. Moll, *De honderd hoogst aangeslagenen te 's-Gravenhage in 1813*, *Ned. Economisch-Historisch Jaarboek* 19 (1935), p. 26 en Th. Lunsingh Scheurleer, *De inrichting van het koninklijk Paleis te Amsterdam onder Lodewijk Napoleon*, *Publicaties van het Genootschap voor Napoleonistische Studien*, febr. 1953, p. 25 e.v. en juni 1953, p. 243 e.v.

⁸ *Inventaris van paleis het Loo, 1810, no's 1-36* (Algemeen Rijksarchief, archief Kroon domein 105; vriende-

lijke mededeling van de heer Loonstra te Amsterdam). 20 van de 22 nog bestaande stoelen bevinden zich thans in bruikleen bij de Dienst voor 's-Rijks Verspreide Kunstvoorwerpen te 's-Gravenhage, inv. KP 220.

⁹ Pierre de La Mésangère, *Collection de meubles et objets de goût, Au bureau du Journal des dames, 1802-1835*, 756 pl. (merendeels opnieuw uitgegeven door P. Cornu, Parijs 1916). Vergelijk vooral *Lit gothique, 1804-1806*.

¹⁰ Rekeningen in het Koninklijk Huisarchief, vriendelijke mededeling van de heer A. J. Ubels.

¹¹ O.a. *Le Garde Meuble ancien et moderne, een door Guilmarde vanaf 1839 te Parijs uitgegeven reeks van honderden prenten met meubelontwerpen*. Deze platen waren ook los verkrijgbaar.

¹² Zie o.a. *Specimen's of Gothic Architecture consisting of Doors, Windows, Buttresses, Pinnacles & with the measurements, selected from ancient Buildings at Oxford &c, Drawn and etched on sixty one plates by F. Mackenzie and A. Pugin [1820]*, pl. 6.

¹³ Op 28 oktober 1818 ging Hendrik Meyboom van Amsterdam, behangersknecht, oud zeven en twintig jaren, in ondertrouw met Anna Maria de Zwart van Andel. Twee van de vier getuigen waren Hendrik Jacob Mayer, behanger oud 41 jaar en Abraham de Mare, Kastenmaker, oud 34 jaar. (Huwelijksregister, Gemeentearchief, Amsterdam).

¹⁴ Bij de Dienst voor 's-Rijks Verspreide Kunstvoorwerpen te 's-Gravenhage, inv. R 4106, met teksten 'W. Bughare 1830 29 jaar oud' en 'deze kanepe is bekleet in 2 dagen van J. C. Schweitzer oud 18 Jaar'.

¹⁵ Bij de Dienst voor 's-Rijks Verspreide Kunstvoorwerpen te 's-Gravenhage, in bruikleen van H.M. de Koningin. De koningstroon was in het Amsterdamse paleis bewaard, de overige vijf op paleis Het Loo. Eén dezer meubelen is in potlood gemerkt 'O Loo 4', wat er waarschijnlijk op duidt dat later in de 19de eeuw de vijf van nieuwe bekleeding voorzien meubelen op het Oude Loo werden gebruikt. De tekst O Loo + nummer komt op verschillende nog op Het Loo bewaarde meubels voor.

¹⁶ De tronen worden, met onderling kleine verschillen, afgebeeld op de volgende statieportretten

Portretten van Koning Willem II:

1842 J. A. Kruseman, 265 × 176 cm, Raadhuis, 's-Gravenhage (afb. 4).

1844 J. B. van der Hulst, 240 × 164 cm, voormalig paleis van de Gouverneur-Generaal te Batavia, thans bij de Dienst voor 's-Rijks Verspreide Kunstvoorwerpen te 's-Gravenhage, inv. R 3474.

1848 J. A. Kruseman, 265 × 176 cm, Eerste Kamer, 's-Gravenhage.

1842 (?) Boudewijns, ca. 275 × ca. 175 cm, Tweede Kamer, 's-Gravenhage.

Portretten van Koningin Anna Paulowna:

184. J. W. Pieneman, 62 × 46 cm, Oranje Nassau-museum, Delft.

1849 N. de Keyser, 68 × 47 cm, Paleis Soestdijk, later begraven door Alfred de Cornilliet.

Gezien de vele overeenkomsten tussen schilderij en voorbeeld, lijkt de troon meestal naar het origineel afgebeeld te zijn.

¹⁷ Geaquarelleerde potloodtekening, 251 × 159 mm, niet gesigneerd, in de atlas van het Gemeentearchief te Amsterdam, no K6-32. Mogelijk betreft het een voorstudie voor het inhuldigingsschilderij van N. Pieneman (zie noot 19).

¹⁸ J. F. Wap, *Gedenkboek der inhuldiging en feesttogten van Zijne Majesteit Willem II, 1840-1842, 's-Hertogenbosch 1842*, p. 15 e.v.

¹⁹ N. Pieneman, 161 × 231 cm. Verz. H.M. de Koningin (vroeger in het paleis Noordeinde), afb. bij L. J. van der Klooster, *Oranje in beeld, een familiealbum uit de 19e eeuw*, Zaltbommel 1961, afb. 85.

Een kleinere versie van dit schilderij (van een ander standpunt gezien), 47 × 56 cm. Verz. H.M. de Koningin, Paleis Soestdijk no 157.

Een olieverschets van Pieneman bevindt zich sinds 1953 in het Rijksmuseum, inv. A 3852, cat. 1874-A3, mahonie-hout 46½ × 55½ cm, gesigneerd N. Pieneman. Talrijke figuur- en portretstudies voor deze schilderijen worden bewaard in het Koninklijk Huisarchief, 's-Gravenhage.

J. J. Eeckhout, 1841, doek 47 × 69 cm. Verz. H.M. de Koningin, paleis Amsterdam.

²⁰ Rekening d.d. 8 dec. 1840, dossier inhuldiging, archief Intendance Amsterdam, VI B 9, Koninklijk Huisarchief.

²¹ O.c. zie noot 18.

²² Th. Lunsingh Scheurleer, o.c. (zie noot 7), p. 31. Het daar opgegeven geboortjaar van Carel junior komt niet overeen met het Doopregister in het Amsterdamse gemeentearchief.

²³ Leonie van Nierop, *Gegevens over de Nijverheid van Amsterdam...*, Jaarboek Amstelodamum, 1933, p. 257.

²⁴ Dopen no 295, fo 236, Gemeentearchief Amsterdam.

²⁵ Huwelijken 1821, reg. 4, fol. 41v., Gemeentearchief Amsterdam.

²⁶ Huwelijken 1855, no 2 fol. 61v., Gemeentearchief Amsterdam.

²⁷ Cat. tent. Voortbrengselen van Nederlandsche Volks- en Kunstvlucht, Haarlem, 1825, nos 1064-1068.

²⁸ Bevolkingsregister te Doetinchem en te Arnhem.

²⁹ Ontwerp van een boekenkast, gepubliceerd in *Ackermann's Repository of the Arts*, 3de serie VI, 1825, pl. 23, t.o.p. 246.

³⁰ Hoogte 170½ cm, breedte van armlegger tot armlegger 86 cm, grootste diepte 78 cm.

³¹ Copiebrieven-boek van J. G. A. Baron Sirtema van Grovestins, Adjutant Kon. Paleis te Amsterdam, 1837-1840 en bundel brieven van A. Kamphuyzen, kastelein van genoemd paleis, Archief Intendance Amsterdam, in Koninklijk Huisarchief, brieven van 22-6-1840, 25-7-1840, 8-8-1840 en 14-12-1840. In de laatstgenoemde meldde Grovestins aan Kamphuyzen 'Ik zal intusschen zorgen dat U bij tijds Uw geld hebt ten einde Breitspraak te betalen'.

³² Aspecten van westerse zetelsymboliek. Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van gewoon hoogleraar in de kunstgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Leiden op 24 april 1964 door Th. H. Lunsingh Scheurleer, p. 12.

- ³⁸ Brief d.d. 13-8-1841 van G. van Gennip, kastelein van het Amsterdamse paleis aan diens Haagse collega, archief intendance, Kon. Huisarchief E 9b-1a9.
- ³⁴ Brief van Jhr M. J. van Lennepe, Gemeentearchivaris te Leeuwarden, d.d. 8-4-1968.
- ³⁵ Bevolkingsregister, Gemeentearchief 's-Gravenhage.
- ³⁶ Dienst voor 's-Rijks Verspreide Kunstvoorwerpen, inv. AA 798, mahoniehout op eikehout, met marmeren blad gedekt, uitschuifbaar bordenrek, hoog 92½ cm, breed 115½ cm, in de lade gesigneerd: I. A. Hillebrand Leeuwarden.
- ³⁷ Koninklijk Huisarchief, archief Hofcommissie 1837 no 872.
- ³⁸ Het wordt niet vermeld in de inventaris van het paleis te Leeuwarden, Koninklijk Huisarchief.
- ³⁹ Inv. 8618, in 1941 geschonken door Mej. Ribbius Peletier, als een meesterstuk afkomstig uit Oosterbeek. Eikehout, belijmd met mahoniehout en amboynawortelfineer, hoog 231 cm, breed 124 cm.
- ⁴⁰ Het achterschot is later vernieuwd; het oorspronkelijke schot zou een signatuur gedragen kunnen hebben.
- ⁴¹ Inv. OKS 1970/23, olieverfpaneel, 78,6 × 63,3 cm, geschenk H. W. J. F. Hillebrand. Jaarverslag van gemeentemuseum het Princessehof, Leeuwarden 1970, p. 13 en afb.
- ⁴² Jean Josse Caron Aîné (1773-1838), Manuel de l'ébéniste, Paris 1836. (Cabinet des Estampes, Bibl. Nationale, Parijs Ld 5 in 4°). Zie ook: D. Ledoux Lebard, Les ébénistes parisiens 1795-1870, 1965, pl. XXIV.
- ⁴³ O.a. op een rekening van J. H. Schick van 1838 aan de kroonprins, Koninklijk Huisarchief.
- ⁴⁴ O.a. een mahoniehouten bonheur en een buffetje, beide ca. 1840 in één atelier vervaardigd. Centraal Museum, Utrecht, inv. 5117 en 5116.
- ⁴⁵ Een met wit hout in palissander ingelegde secretaire, afgebeeld bij A. Ferrier, Les arts décoratifs 'à la cathédrale', Connaissance des arts, no. 92, oct. 1959, p. 97.
- ⁴⁶ In een omstreeks 1890-1900 vervaardigd album met 12 foto's van 2 woonkamers van het huis aan de Nieuwstad. Het album is thans in bezit van Jhr C. van Eysinga te Sint Nikolaasga. Gaarne dank ik hier de eigenaar voor diens toestemming tot publicatie evenals de Heer J. M. W. Baron van Voorst tot Voorst, door wiens bemiddeling ik het album onder ogen kreeg.
- ⁴⁷ In het Koninklijk Huisarchief, fol 55, kamer no 32 Gothiesche kamer '901 Grootte Gothiesche bebeeldhouden Palissander canapé bekleed met borduurwerk en chitse overtrek 902 2 dito Fauteuils met dito 903 4 stoelen dito met dito'.
- ⁴⁸ Afgebeeld bij v. d. Klooster, o.c., p. 66, afb. 98. De neogotische betimmering is helaas verdwenen, het afgebeelde haardscherm is thans in bruikleen bij de Dienst voor 's-Rijks Verspreide Kunstvoorwerpen, inv. KP 28.
- ⁴⁹ Enkele voorstellingen lijken enigszins op gravures naar S. Freudenberg in Marguerite d'Angoulême, Reine de Navarre, l'Heptaméron des Nouvelles, Berne 1780/1 (vriendelijke mededeling van de heer J. Verbeek).
- ⁵⁰ Sylvia Graves, The History of Needlework, Tools and Accessories, 1968, p. 125.
- ⁵¹ Twee haardschermen bevinden zich in de gemeentelijke musea te Deventer en Venlo; ook elders worden voorbeelden bewaard.
- ⁵² V. d. Klooster, o.c., p. 66.
- ⁵³ Inventaris van paleis Soestdijk, 1852, fol. 97, kamer no 53 B, welk no op alle delen van het ameublement voorkomt. Enkele dezer stoelen zijn afgebeeld door J. Schouten, Stijlkamers in Nederland, Amsterdam z.j., afb. 30.
- ⁵⁴ Mary Horrix, Wat 3 generaties opbouwden, Jaarboek Die Haghe, 1956, p. 59 e.v.
- ⁵⁵ M. Horrix, o.c., p. 79.
- ⁵⁶ Th. Lunsingh Scheurleer, o.c. (noot 7), p. 34.
- ⁵⁷ H. M. Horrix, (Matthieu), geboren 3 januari 1814 te 's-Gravenhage, alwaar hij overleed op 29 mei 1889. Hij had vele kinderen, waaronder een zoon, eveneens Hendrikus Matheus geheten, geboren op 30 mei 1845, van beroep meubelmaker.
- W. J. Horrix, (Willem), geboren 9 januari 1816 te 's-Gravenhage, alwaar hij op 17 februari 1881 overleed. Bevolkingsregister, Gemeentearchief 's-Gravenhage.
- ⁵⁸ Bij de Dienst voor 's-Rijks Verspreide Kunstvoorwerpen bevinden zich gordijnen van dezelfde stof, uit het Amsterdamse paleis afkomstig.
- ⁵⁹ Zithoogte 40 cm, totale hoogte 107 cm, 47 cm breed, 42 cm diep.
- ⁶⁰ Collectie Ollivary, ongeveer dezelfde maten, afgebeeld bij Guillaume Janneau et Madeleine Jarry, Le Siège en France du Moyen Age à Nos Jour, Paris, 1948, p. 52, pl. 320, noot 228: '1830-1850 chaise à la cathédrale, acajou'.
- ⁶¹ Zie Caron 1836, o.c., pl. 42 en Guilnard, Le Garde Meuble, o.c., 1e Livr. 1839, no. 5.
- ⁶² Thans in bruikleen bij de Dienst voor 's-Rijks Verspreide Kunstvoorwerpen.
- ⁶³ Denise Ledoux-Lebard, o.c.
- ⁶⁴ J. M. W. Baron van Voorst tot Voorst bereidt een studie over 19de eeuws meubilair voor. Gaarne zou ik hem hier willen bedanken voor zijn vriendelijke hulp en belangstelling. Eveneens zou ik vele archiefbeheerders willen danken voor de wijze waarop zij mij de hen toevertrouwde stukken ter kennis hebben gebracht.